

*Qorqudşümaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar
Seyfəddin RZASOY*

“DƏDƏ QORQUD KİTABI” OĞUZ MİFİNİN BƏRPASININ ƏSAS QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ

Oğuz mifi Türk dünya modelinin mətn tipinə görə fərqlənən paradiqmasıdır. Türk dünya modeli etnik bünövrəsinin strukturuna uyğun olaraq differential mətn paradiqmaları (variantları, törəmələri, təzahür tipləri) vermişdir. Oğuz mifi də ümumtürk mifinin struktur hadisəsi olmaqla onu həm təşkil etmiş, həm də onun diferensial təzahürü kimi çıxış etmişdir.

Mifoloji şurun parçalanub tarixi şüura keçməsi ilə Oğuz mifi Oğuz eposuna transformasiya olunmuşdur. Oğuz etnik-semiotik mətn vahidi ilə işarələnmiş Oğuz eposu bütövlükde “Oğuznamə” adlanır. “Oğuznamə” eposunun mətn strukturu həm janr, həm də say baxımından zəngin hadisədir. Bunların içərisində “Dədə Qorqud kitabı” (DQK) oğuznamələrinin xüsusi çəkisi vardır. DQK oğuznamələri Oğuz mifinin kosmoqonik struktur əsası olan Oğuz Kağandan bəhs edən oğuznamə mətnlərinə (bunlar əsas kütləsi e'tibarilə mənqəbələr olub, oğuz tarixçiliyinin sakral struktur bütövünü təşkil etmişdir) nisbətən “cavan” görünməsinə baxmayaraq, onlardakı mif informasiyası Türk dünya modelinin Oğuz paradiqmasını bütövlükde, bir sistem olaraq təqdim etmək gücündədir. Oğuz mifinin Oğuz Kağan silsiləsi ilə DQK silsiləsinin münasibəti haqqında ilkin ümumiləşdirmə olaraq aşağıdakıları demək mümkündür:

a) Birbaşa Oğuz Kağanla bağlı mətnlər Oğuz kosmoqoniyasını in'ikas edir. Burada Türk dünya modelinin Oğuz mətni kosmik kodla öz ifadəsini tapmışdır. Bu baxımdan, həmin mətnlərdən bərpa olunan dünya modelini kosmik dünya modeli adlandırmaq məqsədə uyğundur. Kosmik kontinuumu (məkan-zaman sistemini) modelləşdirən kosmoqonik sxemdən fərqli olaraq, bütöv (total) dünya modeli kosmik dünya modelini də öz içərisinə alan iri və qapalı sistemdir. Oğuz dünya modeli Oğuz Kağanla bağlı mətn-də kosmoqonik sxemi bütövlükde şifrələsə də, Oğuz mifinin bütöv strukturunun yalnız bir qatını (səviyyəsini) nəzərdə tutur.

b) DQK eposunun təqdim etdiyi mifoloji dünya modeli kosmoqonik sxemi də öz içərisinə almaqla Oğuz mifinin bütöv strukturunu onun əsas göstəriciləri səviyyəsində təqdim edə bilir. Burada Oğuz Kağan semanteminin paradiqmaları bütöv mifin paradiqmatik cərgələrinin biridir. Eposdakı obrazların bir qismi Oğuz Kağan obrazının paradiqması kimi çıxış edir. Düzdür, başqa bir qism obrazlar da birbaşa həmin mifin strukturuna bağlanır: Qorqud Ata, Bamsı Beyrək kimi struktur vahidləri Bozqurd in-

variantının paradiqma sütununu təşkil edir. Ancaq DQK eposunun bu invariantın strukturunu ilə bağlı təqdim edə biləcəyi bilgi informativ struktur baxımından çox zəngindir. Oğuz Kağanla bağlı mifdə biz Bozqurd semanteminin yalnız bir funksional əlaqə qatını müşahidə edirik. DQK-də isə bu əlaqələrin funksional bütövü (sistemi) ilə üzлəşirik. Bundan başqa, DQK-də Oğuz mifinin struktur səviyyələri və paradiqmalar sistemi bütöv halindadır. Bu baxımdan, Oğuz Kağan mifi kosmoqonik sxem səviyyəsi olmaqla, DQK-nin təqdim etdiyi mifoloji dünya modelinin yalnız bir paradiqma qatı ola bilir.

Oğuz mifini DQK-nin poetik məkanının ən müxtəlif qatlarından bərpa etmək mümkündür. Çünkü o, eposa transformasiya olunmaqla onun arxitektonik strukturuna çevrilmişdir. Bu baxımdan, DQK-nin istənilən struktur qatının və onu təşkil edən elementlərin alt qatında uyğun mifoloji arxetip dayanır. Digər tərəfdən, DQK eposu özünün paradiqmatik və sintaqmatik funksionallığı baxımdan Oğuz mifinin funksional hərəkət sxemlərini qorumaqdə davam etmişdir. Onun bir epos olaraq poetik strukturu bir çox göstəriciləri üzrə mifin poetik strukturunu təcəssüm etdirir.

İlkin müşahidələr olaraq Oğuz mifini DQK eposunun aşağıdakı struktur qatlarında görüb bərpa etmək mümkündür:

1. Mətn strukturu.

DQK eposu istər on iki struktur vahidindən (boydan) ibarət bir bütöv, istərsə də həmin bütövü təşkil edən boyların öz strukturu səviyyəsində Oğuz mifinin mətn strukturunu saxlayır. Bu baxımdan, mifin poetik strukturu eposun poetik strukturunu paradiqmaların pilləli qurumu şəklində təşkil edir. Yəni mətnin struktur arxetipi həm bütöv epos mətni, həm bütöv boy mətni, həm də boyun iç qurumunun vahidləri və s. səviyyəsində təkrarlana-təkrarlana, paradiqmatik törəmələr sırası yaradaraq gedir. Ona görə də mifin mətn strukturunu eposun mətn strukturunda bir neçə səviyyədə bərpa etmək mümkündür:

1.1. Eposun bütöv strukturu.

DQK-nin on iki boydan ibarət olması bir təsadüf olmayıb, Oğuz mifinin 12-lük say arxetipini in'ikas edir. Təbii ki, 12-lük paradiqmasının invariantında birbaşa 12-lük olmayan, lakin paradiqmatik törəmələr sisteminde 12-liyi hökmən nəzərdə tutan say arxetipi dayana bilər (6, 3, 2, 1). Ancaq DQK miqyasında 12-lük sistemi 24-lük boy sistemi ilə eyni düşüncə sisteminə girməklə bir-birinə münasibətdə eyni invariantın fərqli səviyyəli paradiqma paraleлизmini təşkil edir. Bütün hallarda Oğuzun sosial kosmosunun 24-lük strukturu onun epik kosmosunun 12-lük strukturunda bütövlükdə işarələnmişdir. Biri Oğuz kosmosunun sosial kodla, o birisi epik kodla işarəsidir. Hər iki işarə fərqli rəqəmlərlə (12 və 24) ifadə olunmasına baxmayaraq, onlar mif informasiyasının, başlıca olaraq, təsvir di-

linə (koduna) görə fərqlənən struktur vahidləridir. Bu halda rəqəmlərin fərqli ədədlərlə ifadə olunması onların yalnız diaxronik struktur fərqlərini ortaya qoyur. Başqa sözlə, 24-lük vahidi diaxronik strukturu baxımından 12-likdən keçir. Ancaq bütöv Oğuz kosmosu səviyyəsində biz 12-lük boy vahidi ilə 24-lük boy vahidini (başqa sözlə, epik işarə ilə sosial işaretəni) eyni bir sinxron səviyyədə müşahidə edirik. Bu, həmin vahidlərin kosmik eynigüclüyünü, bir-birinə kodlaşdırılma imkanlarını da nümayiş etdirir.

Oğuz eposundakı 12 boy vahidinin düzüm prinsipi, funksionallaşma sxemi Oğuz mifinin mətn düzümünü in'ikas edir. Yə'nı düzümün əsasında diaxroniya yox, sinxroniya dayanır. Fikrimizi sadələşdirib desək, 12 boy bir-birinin ardi ilə yox, böyür-böyürə dayanmışdır. Yanaşı (sinxron) dayanan bu boyalar profildən baxanda bir boy kimi görünməklə birbaşa olaraq Oğuz mifinin zaman strukturunu özündə in'ikas edir. Mifin məkan strukturunun düzüm sxemini onun zaman strukturu müəyyənləşdirir: başqa sözlə, məkan elementlərinin təşkili mif zamanının qapalı, təkrarlanan, özü-özünü yenidən təşkil edən qurumuna uyğun olur. Ona görə də biz DQK-də boyaların ardıcıl şəkildə düzümünü görmürük. Baxmayaraq ki, DQK bir epos olaraq Oğuz türklərinin tarixi düşüncəsini özündə in'ikas edir, ancaq bununla yanaşı, burada eposun strukturunun "mifoloji mühafizəkarlığını" müşahidə edirik. Bu, tamamilə təbiidir və struktur düşüncənin xarakterindən irəli gəlmışdır. Struktur düşüncə özünü özünə uyğun təşkil etməklə işləyir və onun dağıılması son dərəcə uzun bir prosesdir. Düşüncənin tarixi (diaxronik, düzxətli) düzümə keçməsi strukturun alt qatlara enməsi şəklində olur. DQK-də boyaların öz poetik strukturu baxımından bir-birini təkrarlaması (hamisənin eyni formulla başlanması, eyni funksional sxemi təcəssüm etdirməsi və eyni sonluqla qurtarılması) mifin mətn vahidlərinin düzüm sxemini ortaya qoyur. Mifdə bir mətn digər mətnin davamı kimi çıxış etmir (onun ardi ilə gəlmir), onunla eyni zamanda mövcud olan əvəzedicisi olur. Başqa sözlə, bir mətnindəki hadisələr o biri mətnindəki hadisələrin davamı, yaxud əvvəli yox, "təkrarıdır". Mifin bu "təkrarlama" prinsipini DQK boyalarının bir-birlərini "təkrarlamasında" aydın müşahidə edirik (məs., bir boyda öldürülmüş kafiri o biri boyda yenidən sağ vəziyyətdə görürük: bə'zi kafirlərin bir neçə dəfə öldürüləsinin şahidi oluruq). Təsadüfi deyildir ki, DQK boyalarındaki hadisələr bir-birini diaxroniya (düzxətli zaman) baxımından "təsdiq etmir". Çünkü boyalar biri o birini törədən sıra vahidləri yox, paradiqmatik parallelərdir.

1.2. Boy strukturu.

Mifin zaman-məkan strukturunu DQK-nin 12 boyunun hər birinin öz mətnində bərpa etmək mümkündür. Hər bir boy kosmik səviyyəsində bir bütövdür və struktur elementlərindən təşkil olunur. Boyun strukturunun aydınlaşdırılması göstərir ki, boy qapalı, dairəvi struktura malikdir. Onun

məkan-zamanı hansı nöqtədən başlanırsa, həmin nöqtədə də öz traektoriyasını tamamlayır. Beləliklə, bir boy eposun bir qapalı silsilə vahidi, bir bütöv hərəkət vahidi deməkdir. 12 belə hərəkət vahidi ilə Oğuz kosmosu özünün bütöv gerçəkləşməsini tapır.

Boyun məkan-zaman kosmosunun bu təşkili birbaşa olaraq mif mənşəlidir. Ümumiyyətlə, boy bir poetik vahid olaraq Oğuz mifinin mətn strukturunun öyrənilməsi üçün əvəzsiz materialdır. Təkcə onun mikrostrukturu yox, kosmik düzüm sxemi və boyüstü (boydanqıraq) düzüm imkanları Oğuz mifinin kosmik düzüm sxeminin bərpasına əvəzsiz imkan təqdim edir.

2. Məzmun strukturu: süjet, mifologem, obraz semantemləri.

DQK-nin məzmun səviyyəsi Oğuz mifinin bərpası üçün Oğuz Kağanla bağlı mətnlərə son dərəcə geniş imkanlar təqdim edir. Əlbəttə, Oğuz Kağanla bağlı mətnlər Oğuz kosmoqonik mifinin bərpası üçün zəruri informasiya təqdim edir. Ancaq DQK belə bir kosmoqonik mifi də öz içində almaqla məzmun baxımından çox iri, rəngarəng, başlıcası, bütöv ola biləcək informasiya sistemi təqdim edir. Biz Oğuz kosmoqonik mifinin əsas struktur vahidi olan Oğuz obrazının paradiqmatik transformasiyalarını DQK-dən asanlıqla bərpa edə bilirik: Qazan, Aruz, Dirsə, Buğac, Basat və s. Ancaq Dəli Domrul, Beyrək, Qorqud, yenə də Basat və s. obrazların epik paradiqmalar olaraq strukturu Oğuz mifinin Oğuz Kağan eposundan “görünməyən” struktur bütövlüyünü bərpaya imkan verir.

2.1. Süjet səviyyəsi.

DQK-nin süjetləri onların tematik və funksional tipləri baxımından öyrənilməyib. Baxmayaraq ki, DQK ilə bağlı Azərbaycan alimləri, sözün gerçək anlamında, çoxsaylı tədqiqatlar aparmış və sayı bilinməyəcək dərəcədə bu süjetlərə müraciət etmişlər, ancaq həmin süjetlərin sxematik strukturunun müəyyənləşdirilməsi, onların tematik tiplərinin tə'yin edilməsi, süjet tipləri kimi hansı universal motivləri özündə təcəssüm etdirməsi kimi məsələlər özünün ağıllı-başlı həllini tapmayıb. Öz növbəmizdə qeyd edək ki, bu işin aparılması birbaşa mifin strukturundan keçir.

DQK-də birbaşa mifdən gələn süjet sxemləri var. Hər bir sxem hərəkətin müəyyən struktur bütövünü nəzərdə tutur. İndiki müşahidələr səviyyəsində həmin hərəkət sxemlərinin ikisindən (ümumiyyətlə isə – üçündən) qəti şəkildə danışmaq mümkündür:

2.1.1. Oğuz Kağanla bağlı süjetin paradiqmaları.

Eposun süjet strukturunun iri-iri layları, lay vahidləri və s. Oğuz Kağan süjetinin paradiqmalarıdır. Məsələn, Dirsə xan-Buğac süjeti kosmik struktur baxımından Mete-Oğuz Kağan mifinin epik paradiqmasıdır.

Eposda Oğuz Kağan obrazının paradiqmaları olan epik obrazlarla bağlı süjetlər, süjet vahidləri hər hansı şəkildə Oğuz Kağan mifinə bağlanır.

2.1.2. Qam-şaman süjetinin paradiqmaları.

Eposda, xüsusilə Beyrəklə bağlı süjetin müxtəlif boylarda təzahür edən sistemi Oğuz qam-şaman mifindən gəlir. Zoo invariantında Bozqurd dayanır. Vahid obrazın binar strukturu kontekstində vahid süjet Beyrək və Basat arasında bölünür. Bu baxımdan, Beyrəyin “görünən” qam süjeti ilə Basatın “görünməyən”, ancaq semiotik bərpa ilə açıq şəkildə üzə çıxan qam süjeti bir-biri ilə həm diaxron paradiqma, həm də sinxron (binar) paralellik təşkil edir. Semiotik bərpa Aruzun qam-şaman statusunu, o cümlədən onu təqdim edən süjeti də ortaya qoya bilir.

2.1.3.Ritual-mifoloji sxemlərin süjet paradiqmaları.

DQK-nin süjetlərinin əksəriyyəti ritual-mifoloji mənşəlidir. Süjetlərdən bə'ziləri bütövlükdə ritualı in'ikas edir. Oğuz mif və ritualının eyni bir düşüncə sistemini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, mif-ritual invariantının DQK süjetlərində paradiqmalamaşması Arxetip-Tip münasibətlərinin möntiqi daxilindədir.

2.2.Mifologem səviyyəsi.

Mifoloji süjet mifologemlərdən təşkil olunur. Mifologem mif süjetinin motivi anlamındadır. DQK-də belə mifologemlər çoxdur. Onların sayı qorunma şəraitindən asılı olmayıaraq, Oğuz mifinin situativ vahidlər sistemini əks etdirməlidir. DQK-də buna misal olaraq gözdən doğulma, ölüb-dirləmə və s. kimi çoxlu mifologemləri göstərmək olar. Onların semantikasının araşdırılması Oğuz mifinin bərpası ilə bağlı geniş imkanlar açır.

2.3.Obraz səviyyəsi.

DQK obrazları sadəcə epik obrazlar olmayıb, Oğuz mifinin funksional panteonu ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, həmin obrazların strukturunda mifoloji arxetiplər yaşayır. Məsələn:

Qazan xan – Oğuz Kağanın paradiqması

Aruz – Oğuz Kağanın paradiqması

Aruz – qam-şaman invariantının paradiqması

Qorqud – qam-şaman invariantının (Bozqurd) paradiqması

Beyrək – qam-şaman invariantının (Bozqurd) paradiqması

Basat – Oğuz Kağanın paradiqması

Basat – qam-şaman invariantının paradiqması

Dirsə xan – Oğuz Kağanın paradiqması

Bugac – Oğuz Kağanın paradiqması

Dəli Domrul – “yumuşcu” funksiyasının paradiqması və s.

Bu qayda ilə obrazların əksəriyyəti mifin invariant vahidlərinə bağlanır. Onların paraleлизmi və sinkretizmi epik düşüncə qanunauyğunları daxilindədir. Bu baxımdan, adlarını çəkmədiyimiz digər obrazlar da Oğuz mifinin obrazlar sisteminin bərpası üçün material verir.

Bu deyilənlər ilkin qeydlər olub, DQK-nin Oğuz mifinin bərpasında qaynaq kimi rolunun əsas səviyyələrini əhatə etsə də, tam deyil. Biz Oğuz

mifinin DQK eposundakı bir sıra elementlərini nişan verdik. Eposun dünya modeli, onun hərəkət dinamikası, kosmik kontinuumun mifoloji “təbiəti” və s. kimi məsələlərini hələlik əhatə etmədik. Bu da öz növbəsində gələcək tədqiqatları nəzərdə tutur.

Summary

Seyfaddin RZASOY

"THE BOOK OF DEDE GORGUD" AS ONE OF THE MAIN SOURCES OF RESTORING OF OGHUZ MYTH

In the article "The Book of Dede Gorgud" was characterized as the main source of the restoring of Oghuz myth. The author shows that Oghuz myth was transformed to "Oghuznama" in the transmission process of mythological consciences to historical one. In the article the possible levels of oghuz myth's reforming from "The Book of Dede Gorgud" structure were step by step committed.

Резюме

Сейфагдин РЗАСОЙ

“КНИГА ДЕДЕ ГОРГУДА” КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ ОГУЗСКОГО МИФА

В статье “Книга Деде Горгуда” характеризуется как один из основных источников по восстановлению огузского мифа. Автор показывает, что в процессе перехода от мифологического сознания к историческому огузский миф трансформировался в эпос “Огузнаме”. В статье последовательно объясняются возможные уровни восстановления огузского мифа на основе структуры “Книги Деде Горгуда”.